

АСИМІЛЯЦІЯ ЕТНІЧНА — процес і результат втрати етнічності; розчинення етносу в іншій етнічній культурі, який супроводжується втратою основних ознак етносу (мови, етнічної самосвідомості, традицій, історичної пам'яті, та ін.). А. часто є складовою цілеспрямованої насильницької політики етноциду; причому форми насильства можуть варіюватися від відвертих (геноцид вірменів наприкінці Першої світової війни, депортації кримських татар і т.д.) до більш витончених (творення єдиного «радянського народу» в СРСР). А. може бути також наслідком складних етнічних, демографічних та соціальних процесів, що мають спонтанний характер (наприклад, міграції).

АНТИСЕМІТИЗМ — система поглядів і практика нетерпимості, ворожості до євреїв, їх дискримінація на підставі етнорелігійних ознак. Визначення і природа А. є предметом тривалих і гострих дискусій: одні теоретики бачать витoki А. вже у текстах Нового Завіту, інші вважають, що, на відміну від традиційної юдеофобії, А. є модерною ідеологією, яка зародилася в останній чверті ХІХ ст. У новітній час антисемітизм підживлювала також соціальна (класова) ворожнеча, негативні етнічні стереотипи та упередження, право-радикальні ідеологічні вчення. Посилення А. спостерігається, як правило, у період соціальних, економічних, політичних криз, суспільної нестабільності.

БАГАТОКУЛЬТУРНИСТЬ, МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ — характерний для деяких поліетнічних держав стан суспільства і політика підтримки мирного співіснування та всебічного розвитку різних культур, визнання їх засадничої рівноцінності в межах певного простору (інституції, міста, регіону, країни). В основі Б./М. — ідея культурного багатоманіття, яку протиставляють поняттям асиміляції, інтеграції, «плавильного казана». Її описують через образ «культурної мозаїки», який віддзеркалює принцип збереження культурних відмінностей окремих груп, які водночас є частинами спільноти. Б./М. не слід ототожнювати з поліетнічністю: проживання на одній території (скажімо, держави, регіону чи міста) декількох етносів не витворює автоматично ситуації мультикультуралізму — для цього потрібно створення умов та забезпечення рівних можливостей для усіх етнічних груп зберігати і відтворювати свою культуру та ідентичність, а також піклування держави про права, гідність і добробут усіх громадян, незалежно від їх етнічного чи расового походження, віросповідання, гендеру, соціального статусу.

БАГАТОМАНІТТЯ КУЛЬТУРНЕ, ПЛЮРАЛІЗМ КУЛЬТУРНИЙ — світоглядна позиція, моральний принцип побудови суспільних стосунків, в основі якого лежить ідея визнання рівності і самоцінності кожного етносу, його права на збереження своєї самобутності, на вільний і всебічний розвиток. Б.К./П.К. протистоїть поняттю етноцетризму, натомість передбачає постійний вияв поваги та толерантності до різних культур. Філософською основою цієї світоглядної позиції є вчення про багатоманітність світу як закономірність його існування та запоруку життєздатності.

БАГАТОМАНІТТЯ РЕЛІГІЙНЕ, ПЛЮРАЛІЗМ РЕЛІГІЙНИЙ — світоглядна позиція, моральний принцип побудови суспільних стосунків у поліконфесійних суспільствах, який передбачає мирне співіснування, взаємну повагу та конструктивну співпрацю представників різних релігій. П.Р. вимагає свободи віровизнання та можливість безперешкодного створення і діяльності релігійних організацій

(церков), відкидає будь-яку дискримінацію за релігійною ознакою. П.Р. наголошує на спільності основних морально-етичних засад усіх релігій, їхній загальнолюдській основі, закликає до міжрелігійного порозуміння, заохочує розвиток співпраці й діалогу між церквами і віруючими задля вирішення актуальних соціальних проблем.

БАТЬКІВЩИНА ІСТОРИЧНА — територія та природне середовище, де історично сформувався та тривалий час розвивався певний етнос, завдяки чому в етнічній культурі витворився глибинний зв'язок із цією землею, який проявляється у фольклорі, звичаях, господарській діяльності, народному мистецтві, харчуванні тощо. Б.І. представники етносу уявляють як колиску своєї культури, що є важливою частиною етнічної ідентичності. Уявлення про межі Б.І. можуть стати приводом для територіальних претензій чи сепаратизму. Див. також етнос, репатріація.

ГЕНОЦИД — навмисні дії, спрямовані на повне або часткове фізичне винищення національної, етнічної, расової, соціальної чи релігійної групи як такої. ООН розглядає Г. як злочин, що порушує міжнародне право і підлягає розглядові міжнародного суду у Гаазі. Г. зазвичай чиниться панівним режимом щодо певних груп (меншин). Автор концепції Г. р. Лемкін надавав поняттю Г. якнайширшого значення, включаючи у нього будь-які акти, спрямовані на повне чи часткове фізичне винищення будь-якої групи. Однак під тиском СРСР та зі згоди інших членів ООН у грудні 1948 р. прийняло вузьке визначення Г., яке зводило його тільки до злочинів проти етнічної групи, тобто до етнотциду. Див. також Голодомор, Голокост.

ГЕТТО — в історичному минулому в Європі — певна частина міста, призначена для виключного та ізольованого проживання євреїв, у поєднанні з обмеженим правом на їх пересування рештою міського простору. Нині поняття Г. вживають у ширшому, переважно негативному значенні, називаючи так райони компактного проживання різних соціально-маргіналізованих груп (етнічних меншин, представників певних расових чи релігійних груп, соціально-незахищених верств).

ГОЛОДОМОР — термін для означення масового голоду в центральних, східних та південних регіонах України у 1932–1933 роках, спричинений свідомими цілеспрямованими заходами радянської влади щодо тотального вилучення продовольчих запасів та інших засобів існування (худоби, рухомого і нерухомого майна, житла тощо) у селян. За підрахунками демографів, внаслідок Г. загинуло до 4 млн українців. Як термін Г. вперше був запроваджений у 1988 р., (його авторство приписують або Іванові Драчу або Олексієві Мусієнку); він мав на меті підкреслити специфічно український національний вимір великого голоду та показати, що це був акт геноциду. У листопаді 2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», у якому Г. визнано актом геноциду українського народу. Міжнародне співтовариство визнало Голодомор геноцидом завдяки ухвалі українського суду, а через механізми міжнародного права це автоматично визнано 143 країнами світу.

ГОЛОКОСТ (ШОА) — термін для позначення масового і систематичного знищення близько 6 млн євреїв, яке здійснював уряд нацистської Німеччини протягом Другої світової війни на усій окупованій території Європи шляхом створення єврейських гетто, концентраційних трудових таборів, таборів смерті, організованих погромів та масових розстрілів. Г. є найбільш разючим і масовим виявом геноциду в історії людства. В останні десятиліття Г. став центральним елементом в історичній пам'яті країн Західної Європи як символ найбільшої катастрофи західної цивілізації. У деяких країнах (Німеччина, США) заперечення Г. вважається злочином, що тягне за собою карну відповідальність.

ГРУПА ЕТНІЧНА — частина етносу, яка через історичні обставини (міграції, депортації, зміни кордонів тощо), була відірвана від нього, становлячи відносно

цілісну спільноту в іншому етнокультурному середовищі (часто у вигляді діаспори). Г.Е. зберігає свою етнічну ідентичність, мову та інші ознаки етнічності.

ГРУПА ЕТНОГРАФІЧНА — локальна частина етносу, що, живучи на своїй історичній етнічній території, через історико-політичні чи географічні обставини розвинула особливі риси локальної культури (мовний діалект, специфічні прикмети побуту, господарювання, ужиткового мистецтва, фольклору тощо), які відрізняють цю Г.Е. від решти представників цього етносу. При цьому представники Г.Е. зберігають та підтримують свою етнічну ідентичність та свідомість належності до материнського етносу.

ДВОМОВНІСТЬ — характеристика поліетнічного суспільства, для якого властиве співіснування та одночасне повноцінне функціонування двох мов. Д. може бути визнаною офіційною, коли за допомогою законів та норм держава закріплює рівноправний статус обох мов в усіх сферах суспільного життя (наприклад, у Канаді рівнозначними є англійська та французька), або неформальною — коли статус державної мови належить лише одній з них, тоді як інша має широке побутовання у повсякденному житті (наприклад, у США державною мовою є англійська, проте іспанська також широко вживається). Розрізняють два типи Д. — білінгвізм і диглосію. Білінгвізм має місце тоді, коли різні представники одної спільноти (держави, регіону і т.д.) вибирають як мову спілкування одну з двох наявних мов (скажімо, україномовні і російськомовні мешканці України). Диглосія означає ситуацію, коли ті самі представники однієї спільноти надають перевагу почергово тій чи тій мові залежно від ситуації (до прикладу, розмовляють одною мовою у сім'ї, а іншою — на роботі).

ДЕПОРТАЦІЯ — примусове організоване переселення великих груп осіб, об'єднаних певною ознакою (етнічність, релігія, політичні переконання тощо) на значні відстані, у віддалені регіони чи у спеціально призначені місця (наприклад, гетто), для постійного проживання. Д. є одним з різновидів «етнічних чисток» — цілеспрямованих насильницьких заходів панівного режиму, націлених на фізичне звільнення певної території від представників іншої етнічної групи. Д. найчастіше передуює масова пропаганда, має на меті створення негативного іміджу відповідної групи та роздмухує ворожість до її представників серед решти населення (опираючись при цьому на етнічні стереотипи, ксенофобію, расизм, антисемітизм). Д. може бути частиною політики геноциду (наприклад, вивезення євреїв у концентраційні табори під час Голокосту чи вивезення заможніших українських селян у північно-східні регіони СРСР під час примусової колективізації).

ЕМАНСИПАЦІЯ — зусилля, спрямовані на звільнення з-під сторонньої влади, скасування обмежень, здобуття рівних прав (а також результат таких зусиль) для дискримінованих соціальних груп. Найчастіше Е. пов'язують із здобуттям жінками рівних із чоловіками політичних і громадянських прав та свобод, зокрема виборчих прав, однакового доступу до освіти і професійної праці, рівних майнових, подружніх, репродуктивних і сексуальних прав. Поняття Е. часто вживають для означення процесу урівноправнення євреїв у Європі у ХІХ–ХХ ст. Процес Е. полягає не лише у зміні правових норм та створенні відповідних суспільних інституцій, які стежать за їх дотриманням, але насамперед у подоланні консервативних гендерних чи етнічних стереотипів.

ЕМІГРАЦІЯ — різновид міграції, процес виїзду громадян із батьківщини в інші країни для постійного проживання чи довготривалого перебування. Серед основних причин еміграції — певні несприятливі обставини на батьківщині, як от економічні (голод, безробіття, низький рівень життя), політичні (політичні переслідування, дискримінація за певною ознакою), екологічні (стихійне лихо чи техногенне забруднення), військові (збройний конфлікт). Чинником, що спонукає Е.,

є також приваблива соціально-економічна ситуація у країні призначення — кращі можливості освіти, рівень медичного обслуговування або ж родинні зв'язки. При тривалій і значній за обсягом Е. у певну країну там утворюється етнічна діаспора, яка може створювати національно-культурні товариства. Масштаби Е. пов'язані із свободою пересування, і деякі країни (як свого часу СРСР) суворо обмежують виїзд своїх громадян за кордон. Див. також імміграція, репатріація.

ЕТНІЧНІСТЬ — сукупність специфічних характеристик, спільних культурних ознак (мови, традицій, поведінкових норм, походження, території, а також етнічна самосвідомість тощо), завдяки яким можна говорити про окремішність, самотність певного етносу, його відмінність від інших етнічних спільнот. Розпізнавальними маркерами етнічності можуть слугувати також особливості зовнішнього вигляду, характерний одяг, традиційна господарська спеціалізація, релігія, їжа, фольклор.

ЕТНОПСИХОЛОГІЯ — галузь соціальної психології, що вивчає характерні риси психіки представників певного етносу, зумовлені особливостями відповідної етнічної культури (так званий етнічний характер, менталітет), закономірності і механізми формування та функціонування етнічної самосвідомості, етнічних стереотипів, їхню роль у різних етнічних процесах (конфлікти, міграція, адаптація, асиміляція, та ін.).

ЕТНОС — це стала міжпоколінна спільнота, що історично склалася як цілісність на певній території. Е. характеризуються спільними ознаками та особливостями культури (насамперед — мови, фольклору, народного мистецтва, звичаїв, релігійних уявлень, харчування, одягу, способів господарювання, та ін.). Важливою рисою Е. є етнічна самосвідомість його представників — їхня віра у спільне походження, уявлення про історичну батьківщину та спільну історичну долю, а також усвідомлення окремішності, відмінності власного Е. від інших подібних утворень, що виявляється у самоназві (етнонімі) та почутті і проявах групової солідарності з представниками власного Е. Див. також ідентичність етнічна, нація ідентичність національна.

ЕТНОЦЕНТРИЗМ — культурна настанова, переконання, що власна етнічна культура є вищою та кращою за інші; виявом Е. є схильність вважати свою культуру еталоном і оцінювати інші культури крізь призму норм та вартостей власної. Така позиція може призвести до невизнання етнокультурних відмінностей, національної нетерпимості, стати перешкодою на шляху міжкультурного діалогу та співпраці. У своїх крайніх виявах Е. може набувати агресивних форм (ксенофобія, расизм, етноцид, геноцид). Водночас Е. є одним із важливих механізмів підтримання позитивної етнічної ідентичності, то ж усі культури та люди певною мірою етноцентричні.

ЕТНОЦИД — системна етнічна дискримінація; цілеспрямовані (часто силові) заходи домінуючої нації, спрямовані на руйнування іншої етнічної культури, її асиміляцію. Е. є важливою рисою колоніального ладу. Е. може також стосуватись етнічної меншини, коли її змушують відмовитись від власної культури через обмеження сфери функціонування її мови та/чи заборони традицій. Е. щодо українців у межах Російської імперії здійснювався шляхом насильницької русифікації. Одним із механізмів Е. є депортація; крайнім виявом Е. є геноцид.

ІДЕНТИЧНІСТЬ ГЕНДЕРНА — усвідомлена приналежність до певної гендерної групи, вияв гендерної самосвідомості. Г.І. формується у процесі взаємодії індивіда та суспільства протягом усього життя, але найбільш інтенсивним є цей процес у дитинстві, коли у процесі виховання та навчання дитина (через іграшки та ігри, зміст казок і підручників, колір одягу, вимоги до поведінки тощо) за своє панівні у певному суспільстві гендерні стереотипи. Головними чинниками,

що впливають на формування Г.І. є сім'я, система освіта, ЗМІ, релігія, соціальне оточення, мистецтво та ін.

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЕТНІЧНА — усвідомлена приналежність до певного етносу, вияв етнічної самосвідомості. До важливих складових І.Е. належать: спільна самоназва (етнонім), уявлення про спільне походження та спільну історичну долю, зв'язок з історичною батьківщиною, спільні риси культури і побуту, одна мова, відчуття єдності з іншими членами етнічної спільноти і заснована на ньому солідарність. І.Е. проявляється у формі «ми-почуття» та зміцнюється у протиставленні до інших етносів.

ІДЕНТИЧНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНА — усвідомлена приналежність до певної нації, вияв національної самосвідомості. Для І.Н. важливим є сприйняття культурної спадщини, історичної пам'яті, системи норм та цінностей певної нації, почутті спільності і солідарності з іншими представниками цієї нації. На відміну від етнічної ідентичності, мова не є обов'язковим критерієм національної ідентичності: багато націй є поліетнічними (до прикладу, американська, канадська, швейцарська); крім того, існують нації, які втратили свою етнічну мову (скажімо, ірландська нація послуговується майже виключно англійською). Важливою складовою І.Н. є спільне уявлення про особливу історичну роль, місію, місце цієї нації у протиставленні до інших націй. Чинниками, які зміцнюють І.Н. та сприяють консолідації нації, є процеси державотворення, піднесення професійної національної культури (мистецтва, літератури тощо), цілеспрямоване національне виховання, а також політичні конфлікти, революції і війни.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ КУЛЬТУРНА — процес засвоєння індивідами характерних рис певної культури (світогляду, традицій, звичаїв, мови, поведінкових норм та цінностей, тощо), що призводить до формування відповідної ідентичності (етнічної, національної, гендерної тощо).

ІНТЕГРАЦІЯ КУЛЬТУРНА — у широкому сенсі, глобальний процес зближення національних культур та формування спільних цінностей, зміцнення міжкультурних зв'язків, завдяки якому культурні надбання поширюються та засвоюються по всьому світу, формуючи його цілісність. У вузькому сенсі — І.К. є формою міжкультурної взаємодії, при якій емігранти чи представники етнічних меншин отримують можливість доступу і повноцінної участі у панівній культурі, засвоюючи її основні риси та зберігаючи при цьому свої культурні особливості (етнічну ідентичність).

ІНТЕРКУЛЬТУРАЛІЗМ, ДІАЛОГ МІЖКУЛЬТУРНИЙ — принцип державної політики, що полягає в заохоченні відкритості до пізнання інших культур, спілкування, співпраці, культурному обміні та взаємозбагаченні поміж різними етнічними групами в межах певного суспільства. І. спрямований на сприяння інтеграції суспільства шляхом порозуміння та зближення різних культур на основі визнання та дотримання спільних загальнолюдських цінностей і суспільних принципів (демократичних свобод, прав людини та ін.). На відміну від мультикультуралізму, І. передбачає, окрім толерантності до культурних відмінностей, визнання та дотримання усіма групами певних базових демократичних вартостей та норм та побудову на їх основі громадянського суспільства.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ — політична доктрина, в основі якої — принцип єдності і солідарності пролетарів (представників робітничого класу) різних націй у боротьбі за побудову соціалістичного устрою у своїх країнах. І. збудований на ідеї вищості класових інтересів над національними. Теоретичне обґрунтування І. міститься в ідеології марксизму-ленінізму, а його практичне втілення відбувалося в СРСР та інших країнах соціалістичного табору, де І. було проголошено основним принципом зовнішньої і внутрішньої політики. І. відрізняється від інтеркультуралізму

своїм виразним політичним підґрунтям; нівелює етнічні та національні особливості і відмінності як другорядні і незначущі у порівнянні зі спільністю класових інтересів робітників.

ІММІГРАЦІЯ, ІММІГРАНТ — процес в'їзду іноземних громадян до країни з метою постійного у ній проживання. Серед причини І. головне місце посідають економічні чинники (вищий рівень життя у країні призначення, кращі можливості працевлаштування і професійної самореалізації, тощо), політичні (наявність традицій та інституцій демократичного устрою, низький рівень злочинності), етнічні (багатокультурність), релігійні (місіонерська діяльність, відсутність релігійних переслідувань), родинні, екологічні та ін. Кількісний та якісний склад іммігрантів регулюється національним законодавством країни призначення, яка може заохочувати чи обмежувати різні категорії іммігрантів у залежності від власних національних інтересів. Іноземні громадяни, які потрапили на територію країни та проживають із порушенням правил, без належно оформленого дозволу та за відсутності відповідних документів, вважаються нелегальними іммігрантами, перебувають поза правовим полем і до них можуть бути застосовані певні санкції.

КОЛОНІЗАЦІЯ — процес освоєння необжитих територій з метою їх господарського використання. К. супроводжується заснуванням поселень-колоній — населених пунктів, де живуть новоприбулі мешканці, а також торгових осередків, військових укріплень, інших господарських об'єктів (портів, копалень, тощо), і споруд урядового (пошта, поліція) чи культурного (школа, храм) призначення. Часто колонії засновували представники певної етнічної групи, що дозволяло їхнім мешканцям тривалий час підтримували живою свою етнічність.

КСЕНОФОБІЯ — невмотивований страх перед усім чужинським, недовіра та ворожість до представників інших етносів, вияв культурної нетерпимості. В основі К. лежать негативні етнічні стереотипи та упередження. К. може набувати різних форм — від уникання спілкування з представниками інших культур, їхньої прямої чи прихованої дискримінації — і аж до актів фізичного насильства.

МЕНШИНА ЕТНІЧНА — етнічна група, яка стало проживає в певній державі, де вона кількісно не становить більшість (наприклад, румуни чи болгари в Україні). До М.Е. належать виключно громадяни відповідної держави (на відміну від трудових мігрантів, біженців та ін.), які проживають у ній відносно тривалий час. Е.М. можуть бути як автохтонними мешканцями на цій території (поляки, євреї), так і утворюватись внаслідок новітніх міграцій (вірмени, в'єтнамці) або кочівництва (цигани). Представники М.Е. зберігають власну етнічну ідентичність, здійснюють заходи щодо підтримки та розвитку власної етнічності. Див. також етнічна група, національно-культурні товариства.

МІГРАЦІЙНІ ПОТОКИ — напрямки постійної чи тривалої масової міграції, що вирізняються часовими рамками, інтенсивністю і певними соціальними характеристиками мігрантів (гендерними, віковими, расовими, етнічними, регіональними). Наприклад, основний міграційний потік із західних областей України спрямований у країни Південно-Західної Європи і для нього характерне переважання жінок середнього віку.

МІГРАЦІЯ — фізичне пересування, переселення людей з одного регіону до іншого, часом на значні відстані та великими групами, що може завершитися зміною місця постійного проживання. Історично першою формою міграції було кочівництво. Розрізняють добровільну (з власної ініціативи індивідів та груп, що прагнуть покращити рівень свого життя, наприклад колонізація, трудова міграція, тощо), вимушену (зумовлену обставинами, наприклад, збройним конфліктом чи екологічним лихом) та примусову міграцію (здійснену під тиском, із засто-

суванням сили чи залякування, під загрозою розправи, наприклад депортація, геноцид і т. ін.).

МІГРАЦІЯ ТРУДОВА — переїзд в інший регіон чи країну у пошуках роботи. Може мати короткотривалий («маятникова міграція»), довготривалий («вахтовий» метод), чи постійний характер. Для сучасної М.Т. характерне зменшення частки короткотривалої міграції та збільшення частки довготривалої та постійної міграцій.

МОВА ДЕРЖАВНА — мова, яка офіційно має особливий привілейований статус порівняно з іншими мовами у певній державі і є обов'язковою до використання в органах влади та управління усіх рівнів, у діловодстві, судочинстві, державних установах, закладах освіти, науки, культури, зв'язку тощо. Статус М.Д. закріплюється конституцією та законами країни, як правило, за мовою більшості населення, хоча в деяких постколоніальних країнах такий статус посідають також мови корінних етносів, які перебувають на межі зникнення (наприклад, мова маорі у Новій Зеландії, якою нині розмовляють менше 5 % мешканців). Деякі поліетнічні держави з федеральним устроєм мають дві і більше М.Д. (наприклад, Канада, Швейцарія). В Україні єдиною державною мовою є українська.

НАЦІОНАЛІЗМ — ідеологія і політичний рух, які вважають націю найвищою формою суспільної єдності та визначальним чинником державотворчого процесу. Н. вирізняється значним розмаїттям течій та вчень. Основними цінностями Н. є відданість власній нації, віра в її суверенне право на політичне самовизначення (державність, автономію) на відповідній території, збереження, розвиток та примноження економічних ресурсів та культури. Н. прагне зміцнювати національну самосвідомість та солідарність, об'єднуючи усі суспільні верстви. Залежно від обраного визначення нації (див. нація), розрізняють два основних типи Н.: громадянський Н. (відстоювання інтересів громадян певної країни) та етнічний Н. (відстоювання інтересів представників певного етносу у процесі становлення власної державності). Н. може виконувати суспільно-позитивні функції (у національно-визвольних рухах, в умовах колоніального статусу нації, тощо), будучи спрямованим на забезпечення політичної незалежності, безпеки та престижу власної нації. Н. може бути також чинником суспільних конфліктів та напружень, коли пропагує зверхність власної нації над іншими, національний антагонізм та національну замкнутість (див. також етноцентризм, ксенофобія, расизм). У своїх крайніх проявах Н. може набувати деструктивних форм та призводити до небезпечних наслідків (етноцид, геноцид). Наявність власного Н. є необхідною передумовою творення національних держав.

НАЦІОНАЛЬНІСТЬ — сукупність специфічних характеристик та розпізнавальних ознак (національна ідентичність, мова, історична пам'ять, прикмети національної культури, часом також громадянство та ін.), завдяки яким можна визначити приналежність особи до певної нації.

НАЦІЯ — велика соціокультурна спільнота індустріальної епохи. Н. розділяє певні спільні риси з етносом: подібно до етносу, вона також є спільнотою, що історично склалася як цілісність на певній території, характеризуються певними спільними ознаками та особливостями культури. Однак на відміну від етносу, Н. має виразний політичний вимір — Н. живе або прагне жити окремим політичним життям у вигляді незалежної національної держави чи національної автономії. Розрізняють два основних розуміння Н.: політична Н. (сукупність громадян певної держави, незалежно від їх етнічної приналежності) та етнічна Н. (коли нація прирівнюється до етносу на етапі становлення державності). Таке розрізнення є умовним, бо у чистому вигляді ані політичних, ані етнічних націй не існує: деякі політичні нації утворилися навколо чітко вираженого етнічного ядра (до прикладу,

англосакської спільноти у США), тоді як більшість етнічних націй мають у своєму складі невеликі етнічні меншини. Особливе значення для Н. має прив'язаність усіх її членів до певної окресленої спільної території, в межах якої Н. прагнуть утверджувати свою державність, що має забезпечити найповніший розвиток Н. та захистити її інтереси. Винятково важливу роль у згуртуванні та становленні Н. відіграють національно-визвольні рухи. Сучасні теорії Н. наголошують на важливості цілеспрямованого процесу націєтворення, у якому визначальну роль відводять поширенню освіти і засобів масової інформації, формуванню національної культурної та інтелектуальної еліти, що дозволяє формулювати та поширювати ідеї національної єдності та формувати національну ідентичність, що цементують Н. як окрему спільноту. Особливе значення приписують «суб'єктивним» ознакам нації (національній ідентичності, національній історичній пам'яті тощо.)

ПАМ'ЯТЬ ІСТОРИЧНА — комплекс знань та уявлень про минуле, які поділяють члени певної групи (мешканці певної території, етнічна група, нація тощо). П.І. є одним з найважливіших елементів групової ідентичності (етнічної, національної, тощо) і тому є емоційно забарвленою. П.І. включає не лише сукупність певних історичних фактів, але й систему оцінок ролі та значення історичних подій, явищ, персоналій для цієї групи, уявлення про походження, становлення та історичну долю групи. На відміну від етнічної пам'яті, яка найчастіше складається спонтанно й фіксується в усній народній творчості, національна пам'ять є результатом свідомих зусиль національних еліт і відображена у літературних текстах, пам'ятниках, меморіальних знаках, музеях, назвах місцевостей (міст, вулиць), практиках відзначення певних історичних дат, урочистостях. П.І. нації закріплюється у календарі державних свят, ритуалах ушанування певних історичних осіб чи подій керівниками держави, національних символах (герб, прапор, гімн), а також у підручниках історії тощо. У нестабільних суспільствах І.П. часто є предметом політичної боротьби, коли різні суспільні групи пропонують і прагнуть утвердити конкуруючі версії П.І. (наприклад, комуністи та націоналісти в Україні пропонують відповідно радянську та україноцентричну версії П.І.).

ПОЛІЕТНІЧНІСТЬ, ПОЛІЕТНІЧНИЙ — склад населення певної території (місто, регіон, країна), де у безпосередній близькості проживають представники кількох різних етносів та етнічних груп. П. характерна для більшості суспільств сучасного світу: лише 20 з 180 незалежних держав можна вважати етнічно однорідними, оскільки етнічні меншини у них становлять до 5 % загальної кількості населення (наприклад, Польща та Японія).

ПОЛІКОНФЕСІЙНІСТЬ — співіснування різних релігійних конфесій в одному суспільстві, до складу якого входять групи, які сповідують різні релігії. П. передбачає наявність та одночасну діяльність різних церков та релігійних організацій на певній території (населеного пункту, регіону, країни) із дотриманням принципів толерантності.

РАСИЗМ — будь-яка настанова, дія чи інституція, яка передбачає зневагу, приниження чи дискримінацію осіб на підставі їхнього расового походження. Зверхнє, упереджене, вороже ставлення представників європеїдної (білошкірої) раси до інших расових груп ґрунтується на безпідставному переконанні у вищості однієї раси над іншими. р. розглядають як складне явище, яке має такі форми і прояви: 1) расистська ідеологія — система науково необґрунтованих переконань у тому, що одна раса є біологічно, інтелектуально або культурно вищою за інші (наприклад, нацизм розглядав «арійську» расу як найдосконалішу); 2) расистські упередження — негативне ставлення щодо іншої раси, яке ґрунтується на хибній інформації, чутках чи стереотипах (наприклад, коли циган цураються, вважаючи усіх їх злодіями); 3) расистська поведінка — вчинки чи дії окремих осіб чи груп, які ображають чи принижують гідність представників певної раси, вияви зневаги

чи спроби відмежуватись від них (наприклад, побиття африканців за уявну схильність до розбещення українських дівчат); 4) інституційна дискримінація — система законів, норм, неписаних правил та повсякденної практики різних суспільних інституцій, яка надає перевагу представникам однієї раси чи обмежує права і можливості іншої в різних сферах життєдіяльності (політика, економіка, ринок праці, освіта, житло, охорона здоров'я, дозвілля та ін.).

РЕГІОНАЛІЗМ — система поглядів та ідей, що намагається обґрунтувати доцільність розширення повноважень регіону та утвердження регіону як повноправного суб'єкта політичного процесу. р. також розуміють як цілеспрямовану діяльність регіональних еліт (економічних, культурних, політичних та ін.), що має на меті зміцнення їх впливовості та посилення ролі відповідних регіонів у тій чи іншій сфері (економічній, політичній, культурній тощо). Одним із вимірів р. є формування регіональної ідентичності мешканців (наприклад, Галичини чи Донбасу у сучасній Україні).

РЕПАТРІАЦІЯ — процес повернення емігрантів, депортованих, військовополонених, біженців та інших осіб, які тривалий час перебували на чужині, на їхню історичну батьківщину. р. може відбуватися як добровільно (наприклад, повернення депортованих кримських татар до Криму), так і примусово (повернення нелегальних емігрантів до їх країн чи повернення біженців від радянської влади до СРСР після Другої світової війни). р. зазвичай супроводжується поновленням громадянських прав репатріантів на батьківщині, але у деяких випадках може призвести до репресій проти репатрійованої особи (наприклад, політичного біженця).

СЕПАРАТИЗМ — ідеологія та суспільний рух, спрямований на відокремлення певної частини країни всупереч позиції офіційної влади. Передумовою виникнення сепаратизму є існування певного регіону, мешканці якого за своїми етнічними, релігійними, історико-культурними, мовними ознаками чи політичними поглядами суттєво відрізняються від населення решти регіонів. Посилення С. може бути наслідком політичних маніпуляцій суспільною свідомістю, збройних конфліктів, значної різниці у рівні соціально-економічного розвитку тощо. Інколи С. виникає як реакція на етнічну, мовну, релігійну чи іншу дискримінацію мешканців певної території з боку центральної влади (наприклад, у відповідь на політику асиміляції, етноциду, геноциду). У такому разі С. виконує функцію механізму захисту і збереження етнічності, релігії тощо. Метою сучасних сепаратистських рухів найчастіше є не стільки відокремлення регіонів і здобуття державної незалежності, скільки досягнення більшої автономії та забезпечення права на повноцінний розвиток їх особливої культури.

СОБОРНІСТЬ — синонім територіальної цілісності української держави, згуртованості українців усіх регіонів. Запорукою С. є міцна національна ідентичність та консолідація української політичної нації. Певну загрозу для С. України можуть становити регіоналізм та сепаратизм; окрім того, на думку певних політичних сил такою загрозою може послужити федералізм.

СТЕРЕОТИПИ ГЕНДЕРНІ — усталений комплекс уявлень про чоловіків та жінок у певній культурі. Г.С. охоплюють уявлення про притаманні усім жінкам і чоловікам риси вдачі, здібності та нахили, типову поведінку, ідеали вроди, прийнятні сфери і способи самореалізації, властиві соціальні ролі та функції, тощо (наприклад, стереотипом є твердження, що чоловіки більш раціональні, а жінки більш емоційні, або чоловіки схильні до насильства, а жінки миролюбні). Г.С. також визначають спосіб взаємодії між чоловіками і жінками на суспільному рівні, тобто гендерну ієрархію. Г.С. формуються історично і посідають виразну етнокультурну специфіку, а також дуже стійкі у часі та невіддатливі до змін, навіть якщо суперечать реаліям життя і не підтверджуються практикою. Панівні Г.С.

позначаються на способах виховання хлопчиків та дівчаток, що впливає на зміст їх гендерної ідентичності. Г.С. часто стають підставою для гендерної дискримінації та перешкоджають досягненню гендерної рівності у суспільстві (наприклад, відмова у призначенні жінки на відповідальну посаду через її стать).

СТЕРЕОТИПИ ЕТНІЧНІ — схематизовані, поверхові, вкрай узагальнені, спрощені та емоційно насичені уявлення про певний етнос. Е.С. приписують певні риси вдачі, поведінки, моралі, тощо усім представникам певного етносу. Хоча Е.С. часто не відповідають дійсності, фіксують несуттєві риси етносу та є негативно-забарвлені, вони виявляють значну живучість, стійкість у часі і важко надаються до зміни під впливом раціональної інформації. Е.С. можуть стати одним з чинників міжетнічних напружень, конфліктів, етнічної дискримінації.

ТОВАРИСТВО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ — добровільне об'єднання громадян за етнічною ознакою, що має на меті сприяння збереженню та розвитку відповідної етнічної культури, зокрема мови, звичаїв і традицій, мистецтва, підтримання етнічної чи національної ідентичності, вивченню національної історії, тощо. Т.Н.К. створюються, як правило, представниками етнічних меншин і дбають про дотримання прав представників цих меншин (наприклад, права на освіту рідною мовою) та запобігання дискримінації на етнічному ґрунті.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ — суспільна настанова та практика терпимості, визнання та поваги до інших культур, до відмінного від власного способу життя, норм, ідей, віри, звичаїв, тощо. Т. передбачає також готовність до мирного співжиття, пошуку порозуміння та співпраці з людьми, які відрізняються своєю зовнішністю, мовою, політичними переконаннями, звичаями, вірою тощо.

ФЕДЕРАЛІЗМ — державно-правова доктрина та політичний рух, спрямовані на утворення нецентралізованих форм державного устрою, коли кілька держав (чи державних утворень, суб'єктів), не втрачаючи власного суверенітету, добровільно об'єднані в одній союзній державі на засадах спільно виробленої конституції, яка чітко гарантує і регламентує розподіл влади і повноважень поміж центральним урядом та регіональними урядами. Яскравим прикладом такого устрою є США. Поряд із спільною конституцією існують та діють конституції суб'єктів федерації, положення яких не можуть суперечити федеральній конституції. Федерації утворюються на основі географічної близькості суб'єктів, їхньої історико-культурної спорідненості (етнічної, мовної, релігійної тощо), спільності політичних, економічних та ін. інтересів. Поняття Ф. набуває різного практичного змісту у різних країнах та історичних контекстах, і може коливатися від прагнення більшої централізації влади (як у Канаді, де Ф. протистоїть сепаратизму) до вимог посилення децентралізації та розширення повноважень регіонів (Іспанія та повоєнна Німеччина). Федеративний устрій ефективний лише в умовах демократичної правової держави, де реалізується принцип розподілу влади, реально існує політичний, економічний та культурний плюралізм.